

2. बुद्धिर्बलवती सदा

अभ्यासः

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

(क) बुद्धिमती कुत्र व्याघ्र ददर्श?

उत्तराणि:

गहनकानने

(ख) भामिनी कया विमुक्ता?

उत्तराणि:

निजबुद्ध्या

(ग) सर्वदा सर्वकार्येषु का बलवती?

उत्तराणि:

बुद्धिः

(घ) व्याघ्रः कस्मात् बिभोति?

उत्तराणि:

मानुषात्

(ङ) प्रत्युपन्नमतिः बुद्धिमती किम् आक्षिपन्ती उवाच?

उत्तराणि:

शृगालम्

प्रश्न 2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

(क) बुद्धिमती केन उपेता पितुर्हं प्रति चलिता?

उत्तराणि:

बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितृर्गहं प्रति चलिता।

(ख) व्याघ्रः किं विचार्य पलायितः?

उत्तराणि:

काचित् इयम् व्याघ्रमारी इति मत्वा (विचार्य) पलायितः।

(ग) लोके महतो भयात् कः मुच्यते?

उत्तराणि:

लोके महतो भयात् बुद्धिमान् मुच्यते।

(घ) जम्बुकः किं वदन् व्याघ्रस्य उपहासं करोति?

उत्तराणि:

यत् मानुषादपि बिभेषि इति वदन् जम्बुकः व्याघ्रस्य उपहासं कराति।

(ङ) बुद्धिमती शृगालं किम् उक्तवती?

उत्तराणि:

बुद्धिमती शृगाल उक्तवती- "रे रे धूर्त! त्वया मह्यम् पुरा व्याघ्रत्रयं दत्तम्। विश्वास्य अपि अद्य एकम् आनीय कथं यासि इति अधुना वद।

प्रश्न 3. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) तत्र राजसिंहो नाम राजपुत्रः वसति स्म।

उत्तराणि:

तत्र किम् नाम राजपुत्रः वसति स्म?

(ख) बुद्धिमती चपेटया पुत्रौ प्रहृतवती।

उत्तराणि:

बुद्धिमती कया पुत्रौ प्रहृतवती?

(ग) व्याघ्रं दृष्ट्वा धूर्तः शृगालः अवदत्।

उत्तराणि:

कम् दृष्ट्वा धूर्तः शृगालः अवदत्?

(घ) त्वं मानुषात् विभेषि।

उत्तराणि:

त्वम् कस्मात् विभेषि?

(ङ) पुरा त्वया मह्यं व्याघ्रत्रयं दत्तम्।

उत्तराणि:

पुरा त्वया कस्मै व्याघ्रत्रयं दत्तम्?

प्रश्न 4. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारेण योजयत-

(क) व्याघ्रः व्याघ्रमारी इयमिति मत्वा पलायितः।

उत्तराणि:

बुद्धिमती पुत्रद्वयेन उपेता पितृगृहं प्रति चलिता।

(ख) प्रत्युत्पन्नमतिः सा शृगालं आक्षिपन्ती उवाच।

उत्तराणि:

मोर्गे सा एकं व्याघ्रम् अपश्यत्।

(ग) जम्बुककृतोत्साहः व्याघ्रः पुनः काननम् आगच्छत्।

उत्तराणि:

व्याघ्रं दृष्ट्वा सा पुत्रौ ताडयन्ती उवाच-अधुना एकमेव व्याघ्रं विभज्य भुज्यताम्।

(घ) मोर्गे सा एकं व्याघ्रम् अपश्यत्।

उत्तराणि:

व्याघ्रः व्याघ्रमारी इयमिति मत्वा पलायितः।

(ङ) व्याघ्रं दृष्ट्वा सा पुत्रौ ताडयन्ती उवाच-अधुना एकमेव व्याघ्रं विभज्य भुज्यताम्।

उत्तराणि:

जम्बुककृतोत्साहः व्याघ्रः पुनः काननम् आगच्छत्।

(च) बुद्धिमती पुत्रद्वयेन उपेता पितृहं प्रति चलिता।

उत्तराणि:

प्रत्युत्पन्नमतिः सा शृगालं आक्षिपन्ती उवाच।

(छ) 'त्वं व्याघ्रत्रयम् आनेतुं' प्रतिज्ञाय एकमेव आनीतवान्।

उत्तराणि:

'त्वं व्याघ्रत्रयम् आनेतुं' प्रतिज्ञाय एकमेव आनीतवान्।

(ज) गलबद्ध शृगालकः व्याघ्रः पुनः पलायितः।

उत्तराणि:

गलबद्धशृगालकः व्याघ्रः पुनः पलायितः।

प्रश्न 5. सन्धिं / सन्धिविच्छेदं व कुरुत-

(क) पितृगृहम् - _____ + _____

(ख) एकैकः - _____ + _____

- (ग) _____ – अन्यः + अपि
(घ) _____ – इति + उक्त्वा
(ङ) _____ – यत्र + आस्ते

उत्तराणि:

- (क) पितुहम् – पितुः + गृहम्
(ख) एकैकः – एक + एकः
(ग) अन्योऽपि – अन्यः + अपि
(घ) इत्युक्त्वा – इति + उक्त्वा
(ङ) यत्रास्ते – यत्र + आस्ते

प्रश्न 6. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थः कोष्ठकात् चित्वा लिखत-

- (क) ददर्श – (दर्शितवान्, दृष्टवान्)
(ख) जगाद – (अकथयत्, अगच्छत्)
(ग) ययौ – (याचितवान्, गतवान्)
(घ) अत्तुम् – (खादितुम्, आविष्कर्तुम्)
(ङ) मुच्यते – (मुक्तो भवति, मग्नो भवति)
(च) ईक्षते – (पश्यति, इच्छति)

उत्तराणि:

- (क) ददर्श – दृष्टवान्
(ग) जगाद – अकथयत्
(ङ) ययौ – गतवान्
(छ) अत्तुम् – खादितुम्
(झ) मुच्यते – मुक्तो भवति
(ट) ईक्षते – पश्यति

प्रश्न 7(अ). पाठात् चित्वा पर्यायपदं लिखत-

- (क) वनम् – _____
(ख) शृगालः – _____
(ग) शीघ्रम् – _____
(घ) पत्नी – _____
(ङ) गच्छसि – _____

उत्तराणि:

- (क) वनम् – काननम्
- (ख) शृगालः – जम्बुकः
- (ग) शीघ्रम् – सत्वरम्
- (घ) पत्नी – भार्या
- (ङ) गच्छसि – यासि

प्रश्न 7(आ). पाठात् चित्वा विपरीतार्थकं पदं लिखत-

- (क) प्रथमः – _____
- (ख) उक्त्वा – _____
- (ग) अधुना – _____
- (घ) अवेला – _____
- (ङ) बुद्धिहीना – _____

उत्तराणि:

- (क) प्रथमः – द्वितीयः
- (ख) उक्त्वा – श्रुत्वा
- (ग) अधुना – तदा
- (घ) अवला – वेला
- (ङ) बुद्धिहीना – बुद्धिमती

परियोजनाकार्यम्

बुद्धिमत्याः स्थाने आत्मानं परिकल्प्य तद्भावनां स्वभाषया लिखत।
विद्यार्थी स्वयं करें।

योग्यताविस्तारः

यह पाठ शुकसप्ततिः नामक प्रसिद्ध कथाग्रन्थ से सम्पादित कर लिया गया है। इसमें अपने दो छोटे-छोटे पुत्रों के साथ जंगल के रास्ते से पिता के घर जा रही बुद्धिमती नामक नारी के बुद्धिकौशल को दिखाया गया है, जो सामने आए हुए शेर को डराकर भगा देती है। इस कथाग्रन्थ में नीतिनिपुण शुक और सारिका की कहानियों के द्वारा अप्रत्यक्ष रूप से सद्वृत्ति का विकास कराया गया है।

भाषिकविस्तारः

ददर्श-दृश् धातु, लिट् लकार, प्रथम पुरुष, एकवचन
विभेषि 'भी' धातु, लट् लकार, मध्यम पुरुष, एकवचन।

प्रहरन्ती – प्र + ह धातु, शतृ प्रत्यय, स्त्रीलिङ्ग प्र० वि० एकवचन।
गम्यताम् – गम् धातु, कर्मवाच्य, लोट् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन।
ययौ – 'या' धातु, लिट् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन।
यासि – गच्छसि 'या' धातु लट् लकार, मध्यमपुरुष, एकवचन।

समास

गलबद्धशृगालकः – गले बद्धः शृगालः यस्य सः।
प्रत्युत्पन्नमतिः – प्रत्युत्पन्ना मतिः यस्य सः।
जम्बुककृतोत्साहात् – जम्बुकेन कृतः उत्साहः-जम्बुककृतोत्साहः तस्मात्।
पुत्रद्वयोपेता – पुत्रद्वयेन उपेता।
भयाकुलचित्तः – भयेन आकुलः चित्तम् यस्य सः।
व्याघ्रमारी – व्याघ्रं मारयति इति।
गृहीतकरजीवितः – गृहीतं करे जीवितं येन सः।
भयङ्करा – भयं करोति या इति।

ग्रन्थ परिचय- शुकसप्ततिः के लेखक और काल के विषय में यद्यपि भ्रान्ति बनी हुई है, तथापि इसका काल 1000 ई. से 1400 ई. के मध्य माना जाता है। हेमचन्द्र ने (1088-1172) में शुकसप्ततिः का उल्लेख किया है। चौदहवीं शताब्दी में फारसी भाषा में 'तूतिनामह' नाम से अनूदित हुआ था।

शुकसप्ततिः का ढाँचा अत्यन्त सरल और मनोरंजक है। हरिदत्त नामक सेठ का मदनविनोद नामक एक पुत्र था। वह विषयासक्त और कुमार्गगामी था। सेठ को दुःखी देखकर उसके मित्र त्रिविक्रम नामक ब्राह्मण ने अपने घर से नीतिनिपुण शुक और सारिका लेकर उसके घर जाकर कहा-इस सपत्नीक शुक का तुम पुत्र की भाँति पालन करो। इसका संरक्षण करने से तुम्हारा दुख दूर होगा। हरिदत्त ने मदनविनोद को वह तोता दे दिया। तोते की कहानियों ने मदनविनोद का हृदय परिवर्तन कर दिया और वह अपने व्यवसाय में लग गया।

व्यापार प्रसंग में जब वह देशान्तर गया तब शुक ने अपनी मनोरंजक कहानियों से उसकी पत्नी का तब तक विनोद करता रहा जब तक उसका पति वापस नहीं आ गया। संक्षेप में शुकसप्ततिः अत्यधिक मनोरंजक कथाओं का संग्रह है।
हन् (मारना) धातोः रूपम्।

हन् (मारना) धातोः रूपम्।

लट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्ति	हतः	घ्नन्ति
मध्यमपुरुषः	हन्सि	हथः	हथ
उत्तमपुरुषः	हन्मि	हन्वः	हन्मः

लृट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हनिष्यति	हनिष्यतः	हनिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	हनिष्यसि	हनिष्यथः	हनिष्यथ
उत्तमपुरुषः	हनिष्यामि	हनिष्यावः	हनिष्यामः

लङ्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहन्	अहताम्	अघ्नन्
मध्यमपुरुषः	अहः	अहतम्	अहत
उत्तमपुरुषः	अहनम्	अहन्व	अहन्म

लोट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्तु	हताम्	हनन्तु
मध्यमपुरुषः	जहि	हतम्	हत
उत्तमपुरुषः	हनानि	हनाव	हनाम

विधिलिङ्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्यात्	हन्याताम्	हन्युः
मध्यमपुरुषः	हन्याः	हन्यातम्	हन्यात
उत्तमपुरुषः	हन्याम्	हन्याव	हन्याम